

Жељко БОГЕТИЋ*

ГЛОБАЛНИ, РЕГИОНАЛНИ И ЛОКАЛНИ ИЗАЗОВИ РАВНОМЈЕРНОГ ПРОСПЕРИТЕТА

Апстракт: Секуларни, глобални трендови, који укључују велико убрзање технолошког прогреса и улазак човјечанства у нову фазу старења и са њима везаним демографским процесима, неједнакостима и структурним промјенама на тржишту рада, представљају велике изазове за равномјерни просперитет и економску политику, како на глобалном, тако и на регионалном и локалном нивоу. У раду се даје широк преглед неких важних манифестација ових трендова и њихово пресликавање на Европу и Западни Балкан и, посебно, Црну Гору. У закључку дајемо пожељне правце даљих структурних реформи у Црној Гори у правцу снажења основе за одрживи привредни раст и равномјерни просперитет Црне Горе.

Кључне ријечи: технолошки прогрес, глобализација, неједнакост, продуктивност, Црна Гора

УВОД

Желио бих у овом излагању да се, у широком потезима, осврнем на три велика, међусобно повезана питања која се постављају пред глобалну и регионалну и црногорску привреду и друштво.

Прво, то су тектонске, дугорочне промјене у свјетској привреди и њихов утицај на могућност одрживог и равномјерног просперитета.

Друго, то су изазови привредног развоја у Европи и, везано с тим, кључни изазови уже регионалне цјелине привредног подручја Западног Балкана.

* Др Жељко Богетић, Independent Evaluation Group, World Bank Group

И треће, у овако сложеним глобалним и регионалним условима, који снажно утичу на могућности и ограничења Црне Горе, поставља се питање колико је Црна Гора постигла недавним реформама до сада, који су то кључни преостали изазови за економску политику и реформе које је неопходно превазићи и којим правцима реформи треба ићи ка одрживом и равномјерном просперитету у Црној Гори.

1. ТЕКТОНСКЕ ПРОМЈЕНЕ У ГЛОБАЛНОЈ ПРИВРЕДИ КРАЈЕМ 20. И ПОЧЕТКОМ 21. ВИЈЕКА

Крај 20. и почетак 21. вијека карактерише убрзање и интензивна интеракција пет дугорочних глобалних процеса, који ће у великој мјери одредити будућност свјетске привреде. То су технолошки прогрес, глобализација, неједнакост, демографија и продуктивност.

1.1. Технолошки процеси

1.1.1 Лице процеса

Живимо у времену треће дигиталне и четврте индустријске револуције.

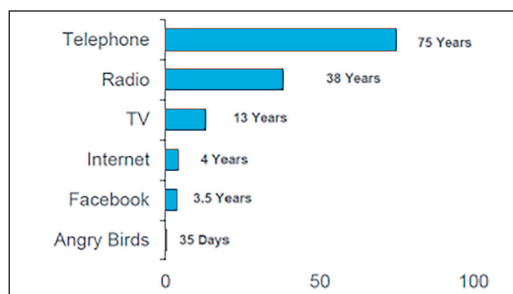
Трећа револуција, која је почела већ 50-их година прошлог вијека, а значајно се убрзала 1970-их са рођењем, развојем и дифузијом дигиталне и компјутерске, информационе технологије и њихове рачунарске моћи и брзине.

Четврту технолошко-индустријску револуцију карактерише низ технологија као што су роботика, вјештачка интелигенција, интернет, али и низ других технологија које повезују и квалитативно унапређују врло различите технологије као што су редакција људског генетског кода, 3D мануфактура (*copy manufacturing*), интернет ствари (*Internet of things*), на примјер.

Apple-ов *iPhone* садржи више рачунарске моћи него она која је коришћена у цијелом пројекту слања човјека на Мјесец. У ствари, то није телефон, него мобилни компјутер са хиљадама апликација и десетинама програма који сједе у њему као и неограниченим бројем програма и апликација које је могуће с њим повезати преко интернета. Он и компјутерске табле већ постају неопходни алати за праћење виталних здравствених функција у здравству, као и бројне апликације у образовању, производњи, пољопривреди,

маркетингу, спорту и медијима. Даљинске хируршке операције постале су реалност.

Али оно што посебно карактерише садашњу технолошку револуцију јесте њена брзина. Илустрације ради, у доњем дијаграму се пореди вријеме које је било потребно да би неки производи из различитих периода достигли потрошачку популацију од 50 милиона људи. Интернету је требало само четири и по године да достигне овај циљ. Раније, телефону је требало 75 година. Најновијим иновацијама и апликацијама као што су *Angry Bird*, на примјер — око мјесец дана. Важна импликација ове историјски беспрецидентне брзине иновација и њихове дифузије и доступности потрошачу јесте период за прилагођавање овим промјенама, како од произвођача, тако и од стране радника и потрошача.

Слика 1. Вријеме које је потребно да би производ био доступан 50 милиона потрошача

Извор: *Citi Digital Strategy Team (Benedikt Frey and Osborne 2015), цитирано према: Roumeen Islam 2017.*

Овакве фузije технологија *hardware*-а и *software*-а, као и потпуно нови начини производње, размјене и маркетинга робе и услуга доводе до процеса сличног ономе који је Шумпетер описао као „креативна деструкција” капитализма, у којој иновације и технолошки прогрес истовремено доводе до све веће конкуренције и доводе у питање профитабилност, пословни модел, па и сам опстанак постојећих и водећих, а у корист нових предузећа. На деструкцији старих почива креација нових идеја, производа и услуга и цијелих сектора привреде. У том процесу једна предузећа и сектори губе, други добијају, а тиме и радна снага коју технолошки прогрес различито погађа.

Потпуно нова предузећа и сектори свјетске привреде су недавно и одједном израсли од идеје до величине мега глобалних предузећа у донедавно незамисливом року од неколико година. Фирме у сектору социјалних медија, као што је *Facebook*, електронске машине претраге као *Google Alphabet* и интернет тржишта као што је *Amazon* у периоду од свега неколико година нарасли су до размјера највећих предузећа у Америци и свијету. У Европи *Uber* и у Кини *Alibaba* такође су примјери фирми које су успјеле да новим пословним моделом и методима освоје национална и свјетска тржишта, доводећи у питање дубоко увријезане моделе производње и потрошачких навика.

Назире се реална могућност да индивидуално власништво аутомобила постане непотребан луксуз и прошлост технолошке историје у присуству јефтине и ефикасне могућности тренутног наручивања возње у било које вријеме, на било коју дистанцу путовања и у било којем облику возила. Већ се назире нова епоха аутономно возећих возила без људског возача. Паметне куће и пословне зграде и хотели интегришу интарнет ствари те препознају и аутоматски оптимизирају гријање, освјетљење, хлађење и друге функције у складу са профилом власника, односно корисника и њихових преференција. Производња, организација и дистрибуција енергије се потенцијално децентрализују, а извори енергије диверзификују, укључујући и *off grid* рјешења, која доводе енергију и у неприступачне дјелове свијета и терене гдје је то било незамисливо, од падина Хималаја до џунгли Амазона. Персонализована медицина, која је максимално прилагођена конкретной индивидуи и у којој машина смањује могућност људске грешке, у низу донедавно специјализованих медицинских услуга, као што је радиологија, већ је будућност која је стигла.

1.1.2 Наличје технолошкој пројекса

У ствари, управо су повезаности различитих технологија и њихових апликација и услуга, са једне стране, и персонализација и нови начини дружања услуга и исјоруре робе, са друге стране, дефинирајуће карактеристике садашње технолошке револуције.

А ипак, тај исти технолошки пројекс има своје наличје јер утиче на *тржишће рада* на начин који често резултира губитком радних мјеста у секторима и предузећима која губе у новој технолошкој утакмици. Долази до замјене сталних радних мјеста или добрих послова онима на одређено вријеме и по услузи. Недавни обимни

извјештај McKinsey Institute (2017) доноси песимистичан закључак о утицају аутоматизације на радна мјеста. Укидају се не само радна мјеста, него цијеле категорије радних мјеста — и то не само оних који захтијевају радну снагу са ниским нивоом квалификација. У ствари, велики је број *White-collar* радника са вишим квалификацијама, чије професије већ немају будућност у конкуренцији са машином. Компјутер је, на примјер, већ супериоран у читању одређених радиолошких извјештаја, тако да се професија радиолога — донедавно добро плаћена и специјализована — већ аутоматизује. Програмери који су метафора за нову врста знања и вјештина, који су посебно били награђени у протеклом периоду, такође су предмет аутоматизације програмирања у мјери у којој је програмирање стандардизовано у оквиру рутинских протокола. Ови процеси се дешавају у контексту значајно нижег привредног раста него прије велике рецесије и у условима великих и у великом броју земаља растућих неједнакости и социјалних тензија (Поповић 2018).

У ствари, не губе послове неопходни радници са нижим или средњим или вишим професионалним квалификацијама и вјештинама, него *аутоматизација измјешта рутинске, рејетиивне послове које је моуће кодификовати у оквиру стандардних протокола, без обзира на ниво стручности*. За разлику од тих, друге професије, као што су хотелско-угоститељско и услужно особље, терапеути, медицинске сестре, социјални и физикални терапеути, лични тренери и, уопште, професије које по природи захтијевају људски контакт и емпатију као дио услуге коју пружају, далеко су мање на удару следећег таласа роботизације. Чак и неке професије које традиционално нијесу захтијевале високе вјештине и специјализована знања, као што су, на примјер шалтерски радници у банкама, мијењају се по активностима и профилу посла и могу да опстану захваљујући новим начинима пружања тих услуга. Док је некада тај службеник радио ограничене послове уплата и исплата и слично, сада се од њих очекује да обављају пуно различитих услуга, које укључују замјене валута, одобравање дебит и кредитних картица, нотарске послове, образовање клијента, маркетинг и друге услуге за клијенте. Укратко, тај посао је постао све више једна врста персонализоване, а не рутинске услуге. Као резултат, на примјер, у САД је број банкарских шалтерских службеника по банци значајно пао, али пошто је још више порастао број експозитура које су сада просторно ближе банкарском клијенту, укупан број тих радних мјеста значајно је порастао.

Класични универзитети и образовне институције постају све више виртуелни и наглашавају квалитет програма, а мање школе од „цигле и малтера”, да би остали конкурентни и да би опстали у далеко већој конкуренцији знања у децентрализованом и тренутном протоку информација. *Massive Open Online Courses* — *MOOCs*, бесплатни онлајн курсеви које обезбеђују водећи универзитети свијета као и *Coursera*, *Great Courses* и многе друге бесплатне или веома приступачне образовне услуге чине академска и практична знања, а не само дипломе, приступачне свакоме у свијету ко има минимални дискрециони буџет, жељу за учењем и приступ интернету.

Коначно, ови технолошки процеси и утицаји на тржиште рада су можда најизраженији и најдинамичнији у америчкој привреди али су, у већој или мањој мјери, присутни или долазе у све регионе свијета и земље и ниједна земља није имуна од њиховог утицаја.

Друга врста утицаја технолошког прогреса односи се не само на тржиште рада, него и на *свјетску конкуренцију*, односно монополизације који тај прогрес условљава. Парадоксално али је истинито да су мега фирме попут *Amazona*, *Facebooka* и *Google Alphabeta* настале као резултат прилично отвореног процеса конкуренције, који им је и омогућио спектакуларан раст и развој, а да данас оне, представљајући све ширу платформу огромног броја услуга и корисника, имају одређене квазимонополске карактеристике. На примјер, ове фирме данас, захваљујући огромној величини коју су достигле, могу својим корисницима да пружају услуге по практично нултом маргиналном трошку, што представља једну важну карактеристику монопола. Поента је да у технолошком прогресу и утакмици нема гаранција. Протекли конкурентни процеси и тржишне структуре могу се временом претворити у монополске, али и обрнуто. Пошто је конкуренција важан квалитет привредног система, стога је важно да јавна, економска политика прати и адекватно регулише, штити и омогућава конкурентну привредну утакмицу.

1.2. Глобализација спољње трговине, капитала, знања и информација

Утицај технологије је велики, али не и једини, моћан извор утицаја на промјене привредне структуре и тржиште рада широм свијета. Општи процес глобализације, независно од технолошког прогреса, у смислу интеграције спољнотрговинских токова робе и

услуга, токова капитала, знања и информација и миграција људи води сличним процесима.

Иако је глобализација везана за беспрецидентни раст свјетске *спољње трговине* и друштвеног производа свијета, ти процеси су довели до неких великих добитника као што су Кина, нарочито након њеног приступања Свјетској трговинској организацији 2001. године, која је постала највећа привреда на свијету, иако је по националном дохотку по становнику и низу развојних индикатора и даље далеко испод развијених западних земаља. Није претјерано рећи да се свјетска привредна машина данас у доброј мјери заснива на кинеском произвођачу и америчком потрошачу. Поред тога, огроман број земаља које су донедавно биле земље у развоју, као што су Индија и Бразил или земље бившег СССР-а које су функционисале у оквиру одвојеног привредног система, данас игра активну улогу у општим промјенама структуре свјетске привреде и прерасподјели привредног раста.

У том процесу глобализације спољње трговине такође постоји наличје. Слободна спољња трговина фаворизује произвођаче и извознике са ниским јединичним трошковима и масовном производњом, као што су Кина, Мексико и Вијетнам, на примјер. Стога долази до измјештања производних и извозних капацитета из развијених земаља у земље у развоју, које имају инфраструктурне и људске капацитете неопходне за производњу, али по далеко нижим трошковима. Осим тога, те земље активно нуде великим фирмама из развијених земаља велике пореске и друге повластице. Многа америчка предузећа преселила су своје операције преко границе, у Мексико на примјер, да би снизили трошкове и повећали профите. Тиме долази и до прекограничне прерасподјеле запослености, гдје поједини региони и индустрије у развијеним земљама губе запосленост.

Међународни шокови кинишала други су велики феномен глобализације. Они су досегли брзину покрета преко националних граница и енормни обим и, стога, постављају значајна ограничења на дискрециону моћ макроекономске политике индивидуалних земаља, и то не само малих земаља. Превелики и пребрз покрет капитала може да изазове велики проблем за девизну политику чак и великих земаља. Посебно мале отворене земље морају данас строго водити рачуна о квалитету и конзистентности своје макроекономске политике у перформансама у смислу инфлације, буџетском

дефициту и висини и профилу јавног дуга јер од тога им зависи спољни имиџ у очима инвеститора, кредитни рејтинг, а тиме и услови и приступ позајмљивању средстава за финансирање текућих и развојних програма.

Макроекономска стабилност наравно није све, али без те стабилности све је ништа. Висока инфлација и хиперинфлација и криза јавног дуга су неки од најбољих начина да се уништи једна привреда.

Квалитет институција, инвестициони амбијент, квалитет људских ресурса у смислу знања, владавина правила и владавина права, интерна и спољња безбједност, конкуренција — а не арбитрарност, корупција и непотизам и монополи — неки су од „тајних састојака” који омогућавају да се макроекономска стабилност као неопходан услов квалитетног привредног раста преточи у довољан услов који га обезбјеђује.

Данас је капитал веома брз у награђивању и кажњавању макроекономских перформанси неке земље. Само један облик тих токова капитала — стране директне инвестиције — учетворостручио је свој глобални обим, од мање од 200 милијарди годишње 2003. до 800 милијарди долара десет година касније. Директне стране инвестиције су потенцијално квалитетнији облик токова капитала за земље у развоју јер представљају значајан извор инвестиција, радних мјеста, знања, извоза и укључења у велике међународне ланце вриједности као што је ауто-индустрија, посебно у малим земљама које имају критичну масу атрактивног инвестиционог амбијента и људског капитала. Али капитал је врло пробирљив у условима високе отворености великог броја земаља свијета и велике међусобне конкуренције. Макроекономска стабилност и квалитет управљања јавним финансијама, инвестициона клима и квалитет људског капитала односно вјештине радне снаге и извозни потенцијал неке су од кључних варијабли које се узимају у обзир у одређивању инвестиционог рејтинга од стране рејтинг агенција, а ове варијабле истовремено врше, директно и преко рејтинга, уплив у обим, структуру и квалитет страних директних инвестиција.

У свеопштој трци за што већим приливом инвестиција и капитала и давањем разних повластица поједним страним предузећима у нади да ће то повећати домаћу запосленост малих привреда у развоју, можда је важно сјетити се да капитал није све. Знање и вјештине и улагања у људе на дуги рок, поред геостратешких фактора,

могу у великој мјери надомјестити и поспјешити не само прилив капитала, него и његово ефикасније коришћење и укупни квалитет и трајекторију привредног раста, запослености и продуктивности као његовог фундаменталног покретача. У ствари, управо то је једно од основних научних сазнања не само новије теорије ендогеног привредног раста, него и поучних примјера из искуства неких од најуспјешнијих земаља у свијету, које су управо систематским и дугорочним улагањем у образовање, знања и вјештине драматично трансформисале своје привреде у прилично кратком периоду.

Јужна Кореја и Финска су инструктивни примјери. Обје земље су биле веома сиромашне средином прошлог вијека, са веома ограниченим ресурсима и географском позицијом која је далеко од повољне у односу на тадашњу конфигурацију глобалне привредне активности. Дугорочним и систематским улагањима у образовање на свим нивоима, као и укључивањем у међународне образовне и научне токове и *research and development*, упркос развојним ограничењима, ове земље развиле су веома динамична, знањем и вјештинама интензивна друштва и привреде и данас уживају један од највиших стандарда у свијету. Истовремено, ове привреде су извозно оријентисане, укључујући производе и услуге са високим степеном знања и технологије.

Како и којим начинима и подстицајима и програмима јавног и приватног сектора, међутим, преточити то важно научно сазнање у ефикасну акцију економске политике и реформи у другим ситуацијама и земљама, а које даје резултате, реални је изазов са којим се суочавају све земље. У свијетлу описаних промјена, рјешења ће морати да се траже на терену новина и иновација у систему стварања и ширења знања у јавном и приватном сектору и њиховог повезивања са центрима знања у свијету, а не само у оквиру постојећих, локалних институција као и општег квалитета управљања, институција и економске политике који у великој мјери опредељују ефикасност и динамичност као и спољњу атрактивност једне привреде.

1.3. Неједнакости

Пораст неједнакости у дохоцима у оквиру многих земаља, посебно развијених западних земаља, као и пораст укупне глобалне неједнакости у дохоцима посљедњих деценија допринијели су да се питање неједнакости наметне не само као академска тема

привредног развоја, него као политичко питање од виталног значаја у изборима низа земаља, али и на глобалном нивоу (Милановић 2016). Неједнакости имају и друге димензије: расне, полне, етничке и регионалногеографске, које се често намећу истом жестином као питања од прворазредног политичког значаја.

У САД, на примјер, истраживања о расту и дистрибуцији дохода од рада указују на феномен недостатка довољног раста доходака средње класе. Тиме не само да сиромашни заостају за средњом класом, него и она заостаје за богатим слојевима. Долази до бифуркације тржишта рада гдје се, између осталог, и због описаног обраста технолошког прогреса јавља ситуација у којој на једном крају континуума постоји релативно стабилна тражња за слабије плаћеним али нерутинским пословима, док је на другом крају тражња за високоспецијализованим и нерутинским и менаџерским пословима посебно висока. У средини, међутим, у професијама које карактеришу релативно рутински послови и они које технолошки прогрес истискује, а који запошљавају углавном средњу класу — та тражња слаби због деструктивне креације технолошког прогреса, чиме се повећава неједнакост доходака становништва.

Штавише, ови трендови у неједнакости доходака (*flow*) се појачавају због већ постојеће и растуће неједнакости богатства (*stock*). На примјер, неке процјене презентирание на *World Economic Forum* 2016. године указују да 1% најбогатијих домаћинстава у свијету посједују богатство које премашује оно које посједује половина свих домаћинстава свијета.

Поред ових, разне друге мјере неједнакости воде сличним, песимистичким закључцима о недавним трендовима неједнакости као и о глобалном контексту који би могао да води даљем погоршању неједнакости. Коначно, политички израз претјераних неједнакости налази се у растућим тензијама између разних група становништва, укључујући и питање имиграција, и све конфликтнијим демократским изборима у којима незадовољни тзв. средишњи гласач (*median voter*) напушта гласање за традиционалне партије и појединце политичког центра а у корист нових политичара, партија и политичких опција. Недавна политичка помјерања у Европи, као што је *Brexit*, односно напуштање Еврпоске уније од стране Велике Британије — у одређеној мјери одражавају ове процесе.

Коначно, истраживања Свјетске банке о перспективи глобалног привредног развоја јасно указују да се њен корпоративни циљ

смањења глобалности сиромаштва испод 3% до 2030. године не може остварити при вјероватном привредном расту без побољшања дистрибуције доходака, то јест без одређеног смањења неједнакости. Значи, смањење неједнакости на глобалном новоу је предуслов бржег смањења сиромаштва, а са тим везано и ублажавања социјалних тензија и конфликта (World bank 2016).

Такође, претјеране неједнакости у друштву често погодују политичкој и економској нестабилности, латентним или отвореним конфликтима, па и нижем привредном расту. У том смислу, циљеви смањења сиромаштва и привредног раста су уско повезани са проблемом претјераних неједнакости.

Основни механизми којим се економска политика супротставља претјераним неједнакостима су буџетска политика како са расходне, тако и са пореске стране, али и бројне институције друштва, укључујући судство. Политичке организације и функционисање демократских институција такође могу пресудно да утичу, позитивно или негативно, на реални и перципирани ниво неједнакости доходака, богатства и једнаких могућности грађана за приступ јавним услугама и за социјалну мобилност.

Питање неједнакости и научна сазнања о његовом значају за стабилност друштава и привредни раст и смањење сиромаштва, између осталог, указују да данас није само кључни проблем привредног развоја обезбиједити довољан ниво привредног раста друштвеног производа. Подједнако важно је како обезбиједити *равномјернији њросјеритијет* становништва у смислу контролисања екстремних и неправедних неједнакости и расподјела дохотка и богатства и остварења могућности за социјалну мобилност свих, а не само привилегованих грађана или група. У том смислу, важна је улога јавне, односно економске и социјалне политике.

1.4. Демографија

Старење становништва један је од дугорочних процеса са далекосежним утицајем на економске, фискалне и социјалне промјене, које ће сва друштва у свијету искусити током наредних деценија. Демографске посљедице старења већ имају, а имаће и у будућности, драматичан утицај на тржиште рада, привредни раст, социјалне структуре и државне буџете. Ова питања стичу ургентан значај након друге највеће глобалне рецесије у посљедњих сто година.

На примјер, 1970. у свијету је било око 10 радника по старој особи. Године 2050. тај однос ће пасти на 4. У многим европским земљама биће мањи од 2. У ствари, овај посљедњи однос је већ присутан у неким од демографски најстаријих земаља у Европи, укључујући и Западни Балкан. Једноставно речено, све је мањи број радника који треба да стварају нову вриједност, а од које се троши не само од стране радно способног, него и од стране растућег броја старијег становништва, које је изван радне снаге (Bogetić et al. 2015). Велико је питање да ли пораст продуктивности тих радника, чак и у условима динамичног привредног раста, може да надокнади пад радне снаге како би се одржао довољан дугорочни привредни раст.

Неке крупне посљедице старења становништва већ су јасне. Величина радне снаге ће се смањити, однос између броја старих и радно способних чланова друштва ће порасти, фертилитет становништва ће падати, а становништва многих земаља ће се стабилизovati или падати. Утицај на продуктивност и привредни раст може бити негативан због негативног утицаја на обим радне снаге, иако ће то такође зависити у доброј мјери од темпа и природе технолошког прогреса, утицаја на продуктивност и његове интеракције са становништвом које стари. Утицајна студија ових трендова у САД закључује да ће будући раст продуктивности бити у великој мјери ограничен секуларним негативним трендовима у великим неједнакостима, старењу становништва и нивоу и квалитету образовања (Gordon 2016).

Дугорочни буџетски ефекти су такође потенцијално веома значајни. Са стране прихода, са падом радне снаге долази, потенцијално, до притисака за смањења пореске основице, која је везана за приходе од рада. На страни расхода, може се очекивати раст јавних трошења на пензије, опште здравствене услуге као и трошења на посебне социјалне и здравствене услуге за старе. Томе у прилог ће ићи не само економска тражња за овим услугама, условљена демографијом, него и њен политички израз због помјерања центра гласачког тијела у демократским земљама ка старијем становништву. Старији гласачи ће имати тенденцију да гласају конзервативније и за програме јавне потрошње који директно користе тој популацији. Даље, то би могло да води негативним притисцима на јавна трошења за образовање за младе и инвестиције у инфраструктуру, која су типично у позитивној спреси са социјалном мобилношћу и

привредним растом. Тиме постоји реална могућност да се и путем утицаја на буџете, а и порастом гласачке моћи старијег становништва, врши негативан притисак на дугорочни привредни раст, независно од ефекта опадања радне снаге (Bogetić et al. 2015).

Оптимисти продуктивности, међутим, сматрају да је могуће да раст продуктивности надокнади овај негативни утицај радне снаге на привредни раст, али тај оптимизам је под знаком питања бројних, дугих, потенцијално негативних утицаја (Аутор 2017). Такође, мањак млађе и квалификоване радне снаге као резултат старења може довести до убрзане употребе и ширења робота, што може довести то пораста агрегатне продуктивности (Acemoglu и Restrepo 2017). Савремена култура раста заснована на релативној конкуренцији идеја, која је наслијеђена још из времена ране индустријске револуције, има потенцијал да превазиђе проблеме транзиције новим и непредвидљивим иновацијама (Мокур 2016).

Штавише, данашња фискална ситуација и општи привредни контекст многих земаља послје друге највеће свјетске кризе у посљедњих 100 година компликују ову слику. Њу карактерише висок јавни дуг и, везано с тим, ограничени фискални простор за додатна трошења или контрацикличну политику, посебно у развијеним западним земљама. Наиме, прије кризе 2007. године многе земље Западне Европе имале су однос јавног дуга и БДП-а мање од 60%, што се сматрало грубом нормом у оквиру *Maastricht сџоразума*. Међутим, данас многе од ових земаља имају ове односе који су већи од 90% и више. Посљедично, многе земље морају да примијене озбиљне програме средњорочне и дугорочне фискалне консолидације, односно обарања буџетског дефицита и јавног дуга на одрживи ниво да би избјегле проблем солвентности док, истовремено, настоје да, постепено, структуру јавних расхода прилагоде додатним трошењима везаним за старење. Коначно, све се ово дешава у вријеме „Нове нормале”, умјеренијег привредног раста него прије кризе, што овакво фискално прилагођавање чини тежим.

1.5. Продуктивност

Коначно, питање је какав ће сумарни утицај ови секуларни трендови имати на продуктивност као суштинског покретача привредног развоја. Оно што је већ јасно јесте да је раст продуктивности у свијету посљедњих година значајно опао, испод дугорочне стопе

раста од око 2% годишње, чак и у најпродуктивнијој, америчкој привреди. Значи, технолошки прогрес још увијек се не пресликава на општи пораст продуктивности, вјероватно због деструктивних и негативних утицаја на тржиште рада као и бројних фактора који компликују глобални привредни раст, укључујући посљедице глобалне рецесије, неједнакост и дугорочне демографске притиске. Пошто су брзина и природа ових промјена историјски у доброј мјери јединствени јер човјечанство први пут улази у ову врсту демографске транзиције на тако високом нивоу старости становништва, прошлост није неопходно добра основа за предвиђање будућности. Стога постоје опречна и подједнако мјеродавна мишљења о вјероватној будућој стопи раста продуктивности у условима поменутих глобалних трендова.

Водећи песимиста раста продуктивности Роберт Гордон, на примјер, сматра да демографија, неједнакост, роботизација и контекст глобализације у основи имају негативан утицај на дугорочни привредни раст. Он је скептичан и о дугорочном ефекту продуктивности многих данашњих иновација и изума из четврте технолошке револуције у односу на оне из претходних и доводи у питање њихов допринос општем расту продуктивности и квалитету живота. Како би данас живот изгледао без електричне енергије или, рецимо, без мотора с унутрашњим сагоријевањем, изума који припадају прошлим технолошким револуцијима? А како би изгледао без *Facebook*-а?

Оптимисти, попут Joel-а Мокуг-а, као и David-а Автор-а са МИТ универзитета, међутим, указују на неисцрпни резервоар људске инвентивности, који је покретао претходне технолошке револуције, указујући на културне чиниоце раста, као и чињеницу да се и у прошлости најчешће нијесу могли назријети, односно предвидјети трансформациони изуми и иновације које су драматично касније повећавале продуктивност, упркос немогућности њиховог прецизног предвиђања.

Највјероватнији сценарио будућег раста продуктивности, чини се, биће негдје између ових опречних погледа, уз чињеницу да су Гордонови негативни ефекти добро документовани. Свако предвиђање или спекулација о дугорочним ефектима на продуктивност, на неки начин, своди се на суд или вјеру у људску инвентивност. Имплицитно, оно претпоставља и суд о рационалности и одлукама тзв. средишњег гласача и његовог утицаја на политичке

конфигурације које могу бити више или мање повољне за дуго-рочни привредни развој и равномјернији просперитет у смислу избјегавања крајњих неједнакости у дохоцима, богатству и приступу јавним услугама и могућностима за социјалну мобилност. Улога економске и социјалне политике у амортизовању негативних и промовисању позитивних ефеката ових секуларних притисака веома је важна.

Узевши заједно, ови трендови технолошког прогреса, глобализације, неједнакости, демографије и продуктивности, посебно у сложеним условима након велике рецесије, чине компликован глобални контекст развоја за многе земље у развоју, укључујући и Европу и Западни Балкан и, посебно, Црну Гору.

2. РЕГИОНАЛНИ ИЗАЗОВИ РАЗВОЈА У ЕВРОПИ И ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ

У Европи се ови глобални изазови нарочито одражавају у посебним условима ниског раста, високе незапослености, као и наглог пораста имиграције и политичких тензија у многим земљама. Једноставно, Европа има акутни и хронични проблем раста и незапослености. А из тих проблема произилазе растуће неједнакости, притисак на сиромаштво и на разочараног средишњег гласача. Осим тога, буџетска ситуација многих европских земаља је у далеко неповољнијем положају него прије велике рецесије.

Шта, објективно, економска политика на нивоу ЕУ може да уради да контрира овим негативним трендовима? Европска централна банка (ЕЦБ) — најмоћнија макроекономска институција на нивоу Уније — углавном је већ искористила свој кључни инструмент, то јесте политику нултих каматних стопа и додатног квантитативног опуштања монетарних услова како би дала подстрек привредном расту, а тиме и смањењу незапослености. Стога се сада ЕЦБ налази пред тешким избором да почне да нормализује ниво каматних стопа, што би могло да доведе у питање нејаки привредни опоравак. Америчка централна банка је у сличној дилеми, иако у донекле одмаклој фази привредног циклуса.

Штавише, мимо ове сложене, краткорочне ситуације, поставља се и легитимно, структурно питање: да ли је европски модел државе благостања са веома високим порезима и јавним трошењима и социјалним трансферима, који су далеко изнад нивоа у великом

броју неевропских земаља, одржив из угла буџета, јавног дуга и перспективе за дугорочни привредни раст. У недавном извјештају Свјетске банке о европском моделу под називом *Злајни раси*, наводи се да је Европа „суперсила животног стила” у значењу квалитета живота у поређењу са остатком свијета. Једноставно речено, и поред свих проблема, у Европи се још добро живи у односу на велики број других земаља у свијету. Али се исто тако наводи да је реални трошак тог стила потенцијално веома висок и могуће да је неодржив у истом обиму и структури, посебно у свијетлу дугорочних неповољних трендова. Опет, значај и квалитет економске и социјалне политике у овом контексту се не може довољно пренагласити (Gill и Raiser 2012).

Пред Европом се, стога, поставља истовремено неколико међусобно потенцијално конфликтних изазова који укључују (1) дугорочну фискалну консолидацију ради поновног успостављања одрживе макроекономске стабилности, (2) унапређење привредног раста и смањење незапослености, као и (3) рјешавање бројних социјалних питања, укључујући и талас имиграције и дугорочну одрживост социјалних трошења у свијетлу старења становништва, које је наглашеније него у неевропским земљама.

Наспрам овог контекста налази се такође немали изазов Европске уније у смислу дефинисања и имплементације преосталог процеса њеног проширења.

Западни Балкан све ове изазове осјећа далеко више због њихове релативне тежине и компаративно значајно слабије привредне основе, институционалног капацитета и тешког наслеђа дезинтеграције и економско-социјалног контекста као неповољне демографске ситуације и одлива младих и стручних људи, који могу бити замајак привредног и друштвеног просперитета.

Три *сйецифична* изазова Западног Балкана могуће је кратко нагласити као увод у посебна питања изазова развоја Црне Горе. То су фрагментираност економског и инфраструктурног простора, веома висока незапосленост и недовољан привредни раст и даљи изазови у унапређењу институција, амбијента за инвестиције, и квалитета економске политике. Ови изазови се могу превазилазити у одређеној мјери већом међусобном сарадњом, инфраструктурним повезивањем и координацијом одређених економских политика ових земаља. Квалитет националних економских политика и институција од пресудног је значаја за просперитет ових земаља.

3. ИЗАЗОВИ ЦРНЕ ГОРЕ ЗА ДИНАМИЧАН И РАВНОМЈЕРНИ ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ

Црна Гора је остварила крупан напредак током протеклих година, мјерено повећањем националног дохотка по глави становника и смањењем сиромаштва, даљим одвијањем структурних реформи и припремом за чланство у ЕУ. Од 2003. године наовамо Црна Гора је утростручила свој бруто национални доходак по глави становника. Сада има највећи доходак по глави становника међу шест земаља Југоисточне Европе. То је велики напредак у односу на историјску ситуацију у којој је Црна Гора била једна од најсиромашнијих земаља на Балкану. Црна Гора још увијек има мање изражене, мјерене неједнакости у расподјели дохотка него што је просјек за земље Европе и Централне Азије којима регионално припада. Направљен је и одређени напредак на плану унапређења путне инфраструктуре као и у снажењу финансијског сектора последице велике рецесије, као и на пољу инвестиционе климе. Овај напредак се показује мјерено разним упоредним мјерилима, као што су показатељи путне инфраструктуре, демократског управљања, мјере здравља финансијског сектора као што је однос капиталне адекватности, као и индикатори о условима пословања (*Doing Business Indicators*). Црна Гора је 2011. године постала чланица Свјетске трговинске организације (СТО), а у јуну 2012. године ступила је у званичне преговоре за приступање ЕУ и од тада је направила значајан прогрес у отварању одговарајућих поглавља.

Ипак, упркос значајном напретку, глобална криза је учинила видљивим озбиљне рањивости Црне Горе као мале, отворене привреде и довела у питање одрживост модела раста до кризе који је био заснован на краткорочном и неодрживом приливу капитала, расту цијена некретнина, кредита и потрошње. Упркос одређеном смањењу сиромаштва, средња класа је и даље веома рањива на социјалне ударе, а институције система још увијек треба значајно да напредују ка стандардима Европе (*World Bank 2016*). Период након кризе је такође био посебно напоран и у Европи и на Балкану, са значајним природним ударима као што су регионалне поплаве и суше, што је отежало процес привредног опоравка последице велике рецесије. Процес својинске трансформације је такође текао хаотично као у великом броју земаља у којима се претходни систем социјалистичке привреде распао прије него што су нове институције

и имовинска трансформација обезбиједиле неопходну стабилност, једнаке могућности за социјалну мобилност и робустан привредни раст. Стога се данас поставља питање какав модел раста би сада могао покренути наредну фазу развоја Црне Горе у ситуацији која ће засигурно бити много конкурентнија у међународним оквирима и у сложенијим глобалним и регионалним условима.

На основу сопствених и бројних истраживања, укључујући и студије Свјетске банке (нпр.: Vogetić et al. 2012, 2013а, б, 2014, 2018, Вукотић 2010, Катнић 2017), сматрам да такав модел треба да има три карактеристике. Пресудну улогу има *одрживост* фискалног и финансијског сектора за макроекономску стабилност и одржвост које чине темељ дугорочног раста. Једноставно речено, *Црна Гора као мала држава мора да буде фискално и финансијски снажна држава* са компаративно ниским јавним дугом и скоро нултим дефицитом и потенцијалним вишковима. Ово би омогућило довољно простора у буџету за развојне инвестиције и ванредне интервенције сходно неминовним природним и спољним економским ударима којима је Црна Гора често изложена.

У садашњем контексту то значи неопходност средњорочног фискалног прилагођавања — на квалитетан начин — како се не би компромитовао привредни раст и раст запослености. Истовремено, препознаје се важност веће *повезаности* Црне Горе — путем трговине, транспортне и енергетске инфраструктуре (физичке и информационе) и знања и људског капитала — са регионалним и свјетским тржиштима, те регулаторне и институционалне флексибилности за унапређење продуктивности, извоза и дугорочног раста Црне Горе.

Црна Гора мора да се преоријентише ка економским политикама заснованим на продуктивности које подстичу знање и вјештине и одрживост фискалног и финансијског сектора. То претпоставља систематско унапређење знања и вјештина радне снаге због далеко конкурентније међународне утакмице. На макроекономском плану, приоритет за Црну Гору јесте рјешавање сопствене рањивости путем средњорочне фискалне консолидације и смањења јавног и екстерног дуга. У том смислу, сматрам да би текућу буџетску политику било важно подржати кредибилним, правно-институционалним правилима (у одговарајућем законодавству и фискалној пракси или уставу (Вукотић 2010)) за осигуравање фискалне дисциплине. Истовремено, могуће је размотрити нову институцију;

фискални савјети, са мандатом независног мониторинга, анализа и оцјена текуће и средњорочне фискалне политике. Такве институције постоје у једном броју земаља, укључујући и сусједну Србију (Фискални савет Републике Србије). У принципу, могу значајно допринијети квалитету, транспарентности фискалне и опште економске политике и њеног независног тумачења и обезбјеђења информисаности у ширем друштву. У мјери у којој се ти позитивни ефекти остваре, то би потенцијално допринијело и квалитету даљих реформи и већем обиму и квалитетнијој структури прилива капитала и, потенцијално, држем расту продуктивности.

Фискална консолидација је започела, али важно је да се она настави планираним темпом наредних четири до пет година да би показала резултат у знатно нижем дугу и вишем кредитном рејтингу земље, чиме би се поставила основа за квалитетнији дугорочни развој. При томе је важно водити рачуна о социјалним трошењима и социјалној стабилности као и критичним јавним инвестицијама, који би морали имати приоритет у односу на режију и административна трошења.

Међутим, колико год то важно било, само подстаћи снажан дугорочни раст унапређењем вјештина и осигуравањем одрживости фискалног и финансијског сектора, иако потребно, није довољно. Поред тога, потребне су даље структурне реформе како би црногорска економија постала много отворенија, конкурентнија и боље повезана са свјетским тржиштима и могућностима које она нуде. Осим поменуте *одрживости*, акценат развојне политике на дуги рок треба да буде на далеко већој *повезаности* и *флексибилности* црногорске привреде. При свему томе, мора се водити рачуна о социјалним неједнакостима и економску политику, у оквиру буџетских ограничења, усмјеравати ка њиховом ублажавању и обезбјеђивању једнаких шанси свим грађанима Црне Горе за лични просперитет, ут посебну пажњу посвећену запослености младих (Катнић 2017).

У цјелини, ако Црна Гора агресивно унапредује на овим кључним изазовима фискалне одрживости, повезаности и флексибилности, вјерујем да постепени привредни напредак неће изостати. У таквом сценарију перспективно чланство у ЕУ — са позиције фискалне и институционалне снаге, а не слабости — даће велике користи земљи, као резултат ових реформи више него самог формалног чланства, иако су међународне користи чланства у ЕУ добро документоване. Недавне кризе у земљама чланицама ЕУ упозоравају да

само чланство у ЕУ представља прије свега прилику и велику развојну шансу, али не и гаранцију привредног и социјалног прогреса. Темпо будућег прогреса Црне Горе у великој мјери зависи од квалитета економске и социјалне политике, институција и укупних реформи у Црној Гори.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Acemoglu, Daron i Pascual Restrepo, „The Race Between Machine and Man: Implications of Technology for Growth, Factor Shares and Employment”, *National Bureau of Economic Research* (NBER), Working Paper 22252, jun 2017.
- [2] Autor, H. David, „Why Are There Still So Many Jobs?”, *Journal of Economic Perspectives*, Volume 29, Number 3, Summer 2015, str. 3–30.
- [3] Bogetić, Željko et al, *Growth for the Bottom 40 Percent: World Bank Group’s Support for Shared Prosperity, an independent evaluation*, IEG, The World Bank, Washington D. C, 2018.
- [4] Bogetić, Željko et al. „Fiscal Policy Issues in the Aging Societies”, MFM Discussion Paper No. 1, World Bank, Washington D. C, 2015.
- [5] Bogetić, Željko et al. *Brittle Recovery*, South East Europe Regular Economic Report (SEE RER) No. 6, World Bank, maj 2014.
- [6] Bogetić, Željko et al. *Slow Road to Recovery*, South East Regional Economic Report (SEE RER) No. 5, World Bank, Washington D. C, december 2013a.
- [7] Bogetić, Željko et al. *From Double-Dip Recession to Fragile Recovery*, South East Europe Regular Economic Reports No. 4, World Bank, Washington D. C, jun 2013b.
- [8] Bogetić, Željko et al. *Montenegro: Preparing for Prosperity*, Country Economic Memorandum, December 2012, World Bank, Washington D. C.; такође publikovano kao *Crna Gora: Priprema za prosperitet*, World Bank, Washington D. C, 2012.
- [9] Bogetić, Željko i Steve H. Hanke, *Crnogorska marka (Montenegrin Marka: A Currency Board Approach to Monetary Reform in Montenegro; in Serbo-Croatian)*, with the foreward of Merton Miller, Nobel Laureate; co-author, Podgorica, Montenegro, Antena M & Mermont, 1999.
- [10] Bogetić, Željko, *Valutni odbori u teoriji i međunarodnoj praksi (Currency Boards in Theory and International Practice (in Serbo-Croatian))*, author, Montenegro-public & Antena M, Podgorica, Montenegro, 1998.
- [11] Фискални савет Републике Србије, Истраживачки радови, www.fiskalnisavet.rs.
- [12] Gill, Indermit i Martin Raiser, *Golden Growth: Restoring the lustre of the European economic model*, World Bank, Washington D. C, 2012.
- [13] Gordon, J. Robert, *The Rise and Fall of American Growth: The Rise of the US Standards of Living Since the Civil War*, Princeton University Press, 2016.
- [14] Islam, Roumeen, *Technology at Work: Sharing the Benefits of Innovation, Perspectives for the Policymaker, Europe and Central Asia Region*, research paper (draft), World Bank, Washington D. C, 2017.

- [15] Katnić, Milorad, *(Ne)zaposlenost mladih u Crnoj Gori, Politike za povećanje zaposlenosti mladih u Crnoj Gori*, UNDP, Podgorica, 2017.
- [16] Milanović, Branko, *Global Inequality, A New Approach for the Age of Globalization*, President and Fellows of the Harvard College, Boston, 2016.
- [17] McKinsey Global Institute. *Jobs Lost, Job Gained: Workforce Transition in a Time of Automation*, decembar, 2017.
- [18] Mokyr, Joel, *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy*, Princeton University Press, 2016.
- [19] Popović, Milenko, „Technological Progress, Globalization and Secular Stagnation”, *Journal of Central Banking Theory and Practice*, volume 7, No. 1, str. 59–100, Podgorica, 2018.
- [20] Vukotić, Veselin, *Sinteza istraživanja, Crna Gora u XXI stoljeću — u eri kompetitivnosti*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2010.
- [21] World Bank, *Poverty and Shared Prosperity: Taking on Inequality*, Washington D. C., 2016.

Željko BOGETIĆ

GLOBAL, REGIONAL AND LOCAL CHALLENGES
OF UNIFORM PROSPERITY

Summary

Secular, global trends, including a major acceleration of technological progress and the new phase of aging and related demographic processes as well as inequalities and structural shifts in the labor market represent major challenges to shared prosperity and economic policy at global, regional and local levels. In this lecture, I provide a broad overview of some important manifestations of those trends and their reflection in Europe and Western Balkans as well as in Montenegro. In conclusion, I provide my views about a desirable direction of further structural reforms in Montenegro towards strengthening of the basis for sustainable economic growth and shared prosperity in Montenegro.

Key Words: technological progress, globalization, inequality, productivity, Montenegro